

МОВОЗНАВСТВО

Андрієнко Л.О. (Київ, Україна)

Суфіксальний словотвір в українських прізвищевих назвах іменникового типу: етимологічний та правописний аспекти

У статті розглядаються деякі аспекти словотворення українських прізвищ. На основі багатого фактичного матеріалу, чітко окресленого хронологічними й територіальними рамками, проаналізовано низку антропонімів, співвідносних з певними словотвірними типами апеллятивної лексики. Особлива увага приділяється етимологічному аналізу суфіксів з консонантним елементом -л-.

Ключові слова: прізвище, суфікс, словотвірний тип.

В статье рассматриваются некоторые аспекты словообразования украинских фамилий. На основе богатого фактического материала, представленного чётко очерченными хронологическими и территориальными рамками, анализируется ряд антропонимов, соотносящихся с определёнными словообразовательными типами апеллятивной лексики. Особое внимание уделено этимологическому анализу суффиксов с консонантным элементом -л-.

Ключевые слова: фамилия, суффикс, словообразовательный тип.

The paper addresses certain aspects of the Ukrainian last names word-building with special focus on the etymological analysis of the suffixes with the [l] consonant element. A variety of personal names correlating with definite word-building types of the lexis are studied against the background of the ample corpus having concrete chronological and local dimensions.

Keywords: last names, suffix, word-building classes.

Прізвище це — частина власної назви особи її повного імені. Ім'я, ім'я по батькові та прізвище складають повне ім'я людини, виокремлюють особу-носія прізвища з-поміж інших, підкреслюють глибинний духовний зв'язок із родом. У більшості народів прізвище ідентифікує родову приналежність особи і передається від покоління до покоління.

Українські прізвища вирізняються багатством лексико-семантичних і словотвірних типів. Величезна бібліографія з цієї проблематики свідчить про постійний та жвавий інтерес мовознавців до проблем, пов'язаних із походженням та правописом прізвищ. Чимало наукових розвідок присвячено естетичним, етнолінгвістичним, культурно-філософським, юрлінгвістичним, соціолінгвістичним аспектам побутування українських прізвищ.

“Особливий звичай уживання, крім власного імені, додаткових ідентифікаційних окреслень у слов'ян узагалі мав уже давню традицію, у східних слов'ян він сягає ще староруської доби“, - зазначав відомий фахівець у галузі історичної антропонімії М.Л.Худаш [4, 94] Давньоруське *прозвание, прозвіще, прирокъ*, староукраїнське - *назвико, прозвико, прозвище, прозвание, назвище, порекло, промѣнок, презимя, имя* – використовувалися як одна із можливих, других після власного імені, розрізнявальних назв особи і фіксували давні патро-

і матронімічні назви; відтопонімії вказували на місце проживання чи походження людини, відапелятивні іменували особу за професією, видом діяльності, соціальним статусом. Найдавнішими справедливо вважаються прізвища, що утворилися від нехрещених імен, вуличних прізвиськ, які зазвичай давалися як своєрідні експресивні характеристики особи.

Значна частина таких прізвищ належить до іменникового типу, котрі утворилися лексико-семантичним, морфологічним або синтаксично-морфологічним способом. З огляду на це видається досить важливим дослідити словотвірну структуру таких прізвищ, історію становлення певних форм, етимологію дериваційних формантів. Такі дослідження можуть і повинні стати теоретичною базою для формування етимологічно обґрунтованих й прозорих правописних норм у сфері антропонімії.

Джерельною базою для нашого дослідження ми обрали "Реєстр всего войска Запорожскаго послѣ Зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ Казимиромъ составленные 1649 года октября 16 дня", до якого увійшло понад 40 тисяч найменувань козаків, а також антропонімії матеріали, представлені у монографії М.Л. Худаша "З історії української антропонімії" [4, 215-235]. Цінність представлених антропонімії фактів безперечно, і не лише тому, що хронологічно "Реєстри" належать до періоду формування нації, української національної мови та сучасної антропонімії системи. Важливо, що: "Крізь віки "Реєстри" козаків донесли до нас неоціненні відомості про прізвиська, які лягли в основу сучасних прізвищ ..., зокрема, багату інформацію про лексику, що послужила базою для творення козацьких прізвищ" [1, 81-82].

До розгляду пропонуються апелятивні іменування, утворені суфіксальним способом. Йдеться, зокрема, про суфікси з консонантним елементом -л-.

У зазначених матеріалах фіксуються такі прізвища з архаїчним суфіксом -л (о): *Іван Масло, Тимош Масло, Андрій Масло, Овд'їй Масло; Сало (Андрей Сало, Петро Сало)*. Найвигідніший тут суфікс -л(о) бере свій початок від праслов'янського форманта *-l(o), який відзначався продуктивністю для творення *nomina instrumenti*, рідше *nomina acti*. Приєднуючись до дієслівних основ, що закінчувалися на зубні приголосні, набував вигляду -slo (m "slo: maʒʌ, mazati); -dlo>-lo (s "dlo: saditi).

Прізвища типу *Шило (Андрюшко Шило, Івань Шило, Ярош Шило), Олекса Шуло (імовірно, Шило)* співвідносяться з апелятивами *nomina instrumenti*, (пор. *жа́ло, зубі́ло, креса́ло, ши́ло*), для творення яких служив праслов'янський суфікс *-dlo. Він розвинувся з індоєвропейського *-dhlo, *-tlo, про що свідчать відповідники в багатьох індоєвропейських мовах: лит. *árklas* "рало", *žėnklas* "знак", *gurklỹs* "горло"; прус. *gurele* "тс.", лат. *sūbula* "шило". Зникнення в давньому суфіксі приголосного *ð* зумовлене притаманною східнослов'янським мовам тенденцією до спрощення в групах приголосних.

Значну продуктивність в українській мові розвинув омонімічний йому суфікс -л(о), який уживається в стилістично забарвлених віддієслівних іменниках чоловічого або спільного роду на позначення осіб за характерною ознакою, властивістю, виконуваною дією, наприклад, *грома́ло, зубри́ло, дури́ло*. На думку польського славіста Ф.Славського [6; 104], праслов'янський формант *-lo називав осіб чоловічого або спільного роду за виконуваною дією, характерною ознакою чи властивістю; мав експресивне забарвлення й, очевидно, надавав словам відтінку згрубілості, зневажливості; виводиться з субстантивованих дієприкметникових форм

середнього роду на -ль; найчастіше вживається у розширеному варіанті -ал(о), -ил(о), де -а- та -и- – тематичні голосні твірної дієслівної основи, нерідко із звуконаслідувальною семантикою. У наших джерелах: *Гукайло, Геткало, (Геткало Павел (Білецького), Гакало (Михайло Гакало), Чомкало (Лужьян Чомкало), Сакало (Дмитро Сакало), Стукало (Гаврило Стукало, Остап Стукало), Бекало, Гукало, Дзекало (Петро Дзекало), Чикало (Мартин Чыкало), Хукало (Михаль Хукало), Тукало (Федоръ Тукало), Гаврило Покикало, Васько Пикало, Сава Тулюкало, Штокало, Яцько Грякало, Богданъ Балакало*. Близькими за словотвірною семантикою є іменування: *Гатило (Гатило Феско), Решетило (Васько Решетило), Шелевило (Иванъ Шелевило), Небило, Неїло, Помело (Данило Помело), Покотило (Семен Покотило), Гаврило Шумило, Тупило (Тимко Тупило), Улізло, Шевело*.

Цей словотвірний тип залишається продуктивним в українській, сербській, хорватській, словенській мовах, а також у діалектах польської. Порівняймо: сербські назви *вікало* “крикун”, *гдило* “потвора”; *мазало, дрѣмало, шкрабало* “писака”, *оклѣвало* “повільна людина”; хорватські *bajalo, blebětalo, budàla, drijemalo, vikalo*; словенські *blebetàlo, brbotàlo, vřeščalo, trobilo*, польські *niedbała, gukała, mrugała*.

Трапляються в “Ресстрі” й описові іменування, які реалізуються у словосполученнях імеників “син”, “зять” та антропоніма, ускладненого посесивним суфіксом -овь: *Семен Пукаловъ зять, Грицько Тарапиловъ зять, Юрко Тукаловъ зять*.

Суфікс -аль походить від праслов’янського *-alъ, який утворював *nomina agentis* за ознакою дії, вираженої мотивувальним дієсловом, або за характерною ознакою, вираженою іменною мотивувальною основою; постав на основі давнішого псл. *-ль внаслідок його ускладнення структурним формантом -ъ та приднання тематичного голосного дієслівної основи -а- (у віддієслівних утвореннях: *kov-a-ль : kov-a-ti*). В українській мові використовується у віддієслівних іменниках на позначення осіб чоловічої статі за виконуваною дією, наприклад, *коваль, коваль* (у джерелі: *Тимко Коваль, Яким Коваль, Остап Коваль*). У цьому значенні цей словотвірний тип має відповідники майже у всіх слов’янських мовах; уживається у відприкметникових і відіменникових експресивних назвах осіб чоловічої статі за характерною ознакою: *довгаль (Матвій Довгаль), горбаль (Горбаль), Яцько Пухаля, Семен Мигаль*, а також у відіменниковому утворенні *москаль (Иванъ Москаль, Данило Москаль, Труць Москаль, Пашко Москаль, Онушко Москаль)*.

У прізвищах *Кисель, (Фесько Кисель, Каленик Кисель), Кужель (Лавринь Кужель), Соп’ль (Грицько Соп’ль)* виділяємо давній суфікс *’ль* (пор.: др. *гыб’ль, куп’ль, обит’ль*, стл. *гыт’ль, кжг’ль, обит’ль*), успадкований від праслов’янського *-(ě)ль (<-ě-ль-ъ), де він, сполучаючись із дієслівними та іменними основами, мав широкий спектр значень: девербальне, деномінальне, демінутивне. Трапляється у всіх слов’янських мовах. Порівняймо: р. *kapělъ, kisělъ, kolybělъ, kuteľъ*; бр. *kapělъ, kupělъ, мяцělъ*, п. *kaźciel, kapiel*; ч. *koupeľ*; слц. *kúpeľ, kaseľ*; вл. *kurej*, нл. *kupela*; болг. *гібел, к’упел*; с. заст. *погібел, к’упель*; х. *obitelj, kúpelj*; слн. *korpel*.

У подібних функціях, а також пейоративній та атрибутивній, виступав і суфікс -ел(я): *Сацько Пушкеля, Васько Куделя*.

Суфікс -ул(я), часто підсилений демінутивним формантом -к-, виокремлюється в прізвищах *Розуля (Андрей Розуля), Розулька (Супрун Розулька), Кошулька (Яцько Кошулька, Иванъ Кошулька), Кривуля (Василь Кривуля), Кривулька (Федоръ*

Кривулька). У сучасній українській мові цей формант використовується для вираження суб'єктивної оцінки (*дівуля, козуля, мамуля, синуля*), у відприкметникових іменниках для вираження характерної або атрибутивної ознаки (*здоровуля, кривуля*). Суфікс *-ul'a є праслов'янською інновацією і співвідноситься з індоєвропейським *-ulā, котрий мав, імовірно, демінутивне забарвлення і був варіантом давнішого форманта -lo-, розширеного елементами -j- та кінцевим голосним іменникових u-основ [6, 110-111]. У зазначеній функції цей суфікс присутній у багатьох слов'янських мовах. Порівняймо: р. *кривуля, сынуля*; блр. *гразнуля, сынуля*; п. *krzywula*; вл. *křivula*; нл. *křivula*; ч. *křivule*; слч. *křivul'a*; болг. діал. *крівул* "криве дерево", *кривуль* "поворот дороги або річки"; с. *кривуља*; х. *gàgula, gromúla, ràpula*; слн. *křivúlja*.

Слушною є думка Ю.О. Карпенка, що "...відапелятивний шар антропонімів виник за рахунок тісних зв'язків з апелятивним словотворчим матеріалом... Помітне тут місце посідають антропоніми, що виникли шляхом перенесення готових апелятивних структур" [3, 79]. Ілюстрацією на підтвердження цього є зафіксовані в досліджуваному джерелі прізвищеві назви *Мѣтла / Метла (Олекси Мѣтла, Федор Метла), Тесля (Іванъ Тесля, Тимко Тесьля), Жила (Антонъ Жила), Шухля (Іванъ Шухля)*, співвідносні з апелятивами, відповідно, *мітлá, тесьлá, жілá, шухлá*. Значно більших зусиль потребуватиме з'ясування змістового та формального значення апелятивів, які лягли в основу іменувань: *Тобола (Ігнатъ Тобола), Бочелка (Іванъ Бочелка), Бацала (Яцко Бацала), Сутула (Петро Сутула), Бакало (Ігнатъ Бакало), Батала (Григорій Батала), Ягло (Романъ Ягло), Мозуль (Стецько Мозуль), Мочула (Грицько Мочула), Причула (Яковъ Причула), Скобила (Васько Скобила), Скриль (Роман Скриль), Шепѣль (Олешко Шепѣль), Кудла (Степанъ Кудла), Барило, Гадула, Кукіль, Шавула (Ігнатъ Шавула)*.

Як пише, П. П. Чучка, "асемантичність прізвищ, поступова архаїзація багатьох слів, а також запозичення з інших мов і діалектів призводить до того, що серед прізвищ дуже високий відсоток деетимологізованих і етимологічно спірних". Саме тому в дослідженнях етимології прізвищ принципи фонетичної та структурної відповідності подекуди є важливішими, аніж принципи семантичної співвідносності" [5, 29].

Інтерес до вивчення історичної антропонімії не обмежується академічними студіями. Накопичений та науково осмислений матеріал становить цінність не лише для вузького кола істориків мови, але й відкриває значні перспективи в мовній практиці.

Адже попри те, що прізвище є "власністю" певного індивіда, родини, роду (фамілії), середовищем існування та функціонування прізвищ може бути лише соціум, котрий диктує систему правил, а подекуди і обмежень. Відтак прізвище постає не лише як знак культури, але й категорія права. Тому лінгвістичний та юридичний бік функціонування прізвища є для його носія однаково важливими. Йдеться насамперед про дотримання чинних правописних норм української мови при відтворенні прізвищ в усному та писемному мовленні.

Саме нормативність є тими гранітними берегами, які стримують мовну стихію в руслі культурної тягlostі, історичної пам'яті, дозволяють підпорядковувати цю категорію правовому впорядкуванню.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Добровольська О. Про що розповідають нам козацькі “Реєстри” 1649 р.? // Культура слова. – К., 2001. – Вип. 57-58. – С. 81-89; 2. Єфименко І.В. Українські прізвищеві назви XVI ст. – К., 2003. – 168 с.; 3. Карпенко Ю.О. До етимології прізвища Ганджа // Статті та тези VII Всеукраїнської ономастичної конференції “Питання сучасної ономастики”. – Дніпропетровськ: 1997; С. 79-80; 4. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 236 с.; 5. Чучка П.П. Антропонимія Закарпаття. – Автореф. дис....докт. філол. наук. – К., 1976. – 42 с.; 6. Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego – Wrocław, Warszawa etc.: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk. – 1974-1979. – Т. 1-3.

СПИСОК НАЗВ ДЖЕРЕЛ:

“Реєстр всего войска Запорожскаго послѣ Зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ Казимиромъ составленные 1649 года октября 16 дня и изданные по подлиннику О. М. Бодянским, О-во истории и древностей российских. – М., 1875.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

бр.	білоруська мова;
болг.	болгарська мова;
вл.	верхньолужицька мова;
др.	давньоруська мова;
лат.	латинська мова;
лит.	литовська мова;
п.	польська мова;
прус.	пруська мова;
р.	російська мова;
с.	сербська мова;
слн.	словенська мова;
слц.	словацька мова;
етсл.	старослов'янська мова;
ч.	чеська мова;
нл.	нижньолужицька мова;
х.	хорватська мова.

Валчакова П. (Брно, Чеська Республіка)

Problematika zpracování věcných okruhů ve slovanských jazycích

Статтю присвячено аналізу існуючих способів розробки семантичних полів в індоєвропейських мовах. Розглядається коло питань, пов'язаних з розв'язанням цієї проблеми авторами семантичних та етимологічних словників окремих мов. Зроблено висновок, що в слов'янських мовах семантичні поля ще не опрацьовані. Вирішенню цієї проблеми сприяв би предметний етимологічний словник слов'янських мов, у якому було б окреслено тенденції семантичного розвитку.

Ключові слова: *індоєвропейські мови, теорія семантичного поля, предметний етимологічний словник слов'янських мов.*

Статья посвящена анализу существующих способов разработки семантических полей в индоевропейских языках. Рассматривается круг вопросов, связанных с решением этой проблемы авторами семантических и этимологических словарей отдельных языков. Сделан вывод о том, что в славянских языках семантические поля пока не разработаны.